

ՀԱՅՈՑ ԳՐԻ ԵՎ ԳՊՐՈՒԹՅԱՆ ԱԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԸ

Գրերի գյուտն իր բացառիկ և մնայուն նշանակությամբ հանդիսացավ հայ ժողովրդի մշակութային ստեղծագործության ամենախոշոր և ամենափառավոր իրողությունը, որն իր մեծ և բազմակողմանի դերը կատարում է դարեր շարունակ: IV դարի վերջերին հայկական գրերի ստեղծումը դարձել էր անհետաձգելի անհրաժեշտություն: Հայկական գրերն անհրաժեշտ էին դպրոց, դպրություն ստեղծելու, նոր առաջացած կրոնական, ֆեոդալական գաղափարախոսության ձևավորումը և հաղթանակը ապահովելու համար:

Գիրը և գրականությունը պետք է միջոց դառնային վաղ ֆեոդալական մշակույթն իր տարբեր բնագավառներով ստեղծելու և զարգացնելու և այդ ամենով հայ ժողովրդի քաղաքական, կրոնագաղափարական և մշակութային ինքնությունը պահպանելու համար:

Հայ գրի դպրության անհրաժեշտության գիտակցությամբ համակված էին ինչպես Հայոց թագավոր Վռամշապուհը, նույնպես և երկրի հոգևոր առաջնորդ Սահակ Պարթևը: Հայ գրերը լեզվահանչունական կատարյալ համապատասխանությամբ և ճշտությամբ ստեղծեց հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը (361—440): Մաշտոցը «կարճագատ» Վարդանի որդին էր, Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղից¹: Այդ ժամանակ Հայաստանում, ինչպես հելլենիս-

¹ Կարյուն, Վարք Մաշտոցի, հրատ. և թարգմ. Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, Մաշտոցի «Մեսրոպ» անունը հանդիպում է ոչ թե նրա կենսագիր Կորյունի մոտ, այլ Խորենացու Պատմության և «Պատմութիւն սրբոյն ներսեսի Պարթևի» («Սուփերք Հայկականք», Զ, Վենետիկ, 1853, էջ 83, 110) գրվածքում: Մ. Էմինը ենթադրում է, որ Մաշտոցը ծագում էր Մամիկոնյանների նախարարական տոհմից (տե՛ս «Исследование и статья», Н. О. Эмяна, М., 1896, էջ 206): Լեոն կարծում է, որ «Որդի Վարդանյա նշանակում է զավակ Եանազատ անվանվող գյուղական դասակարգի» (հ. Ա, էջ 679): Ը. Աճառյանը կարծում է, որ Բուզանդը «կարճագատ» բառով նշանակում է դասակարգային կալվածատիրական մի աստիճան և այդ բառը պիտի ծագած լինի «կարճ»՝ «փոքր, համառոտ և թաքտա»՝ «ազնվական» բառերից, ուստի և նշանակում է «փոքր ազատ, երկրորդական կամ աննշան ազնվական»: Ը. Աճառյանն այնուհետև հետևություն է անում. Մաշտոցը ազնվական չէր, բայց կարող էր լինել «կարճագատ» (տես Ը. Աճառյան, Հայոց գրերը, 1968, էջ 72, 87): Իսկ Ը. Մանանդյանը գտնում է, որ ընայած... Անանուն ժամանակագրության մեջ ասվում է, որ «Մեսրոպը Եռանդի ի Հացեկաց Տարաւնայ, յագատ տանէ»: Ա. Արքա-համյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 389), սակայն դրա մասին տեղեկություն չեն տալիս ոչ Կորյունը, ոչ էլ Փարպեցին և հետևելով Փավստոսի մի վկայության, որ Հացեկացն անվանված է «կարճագատների» գյուղ (Գ, ԺԲ), նշում է, որ Մաշտոցը Եսրտոնյալ արն ազատ գյուղացիների դասիցն էր, որոնք պարտավոր էին ծառայել ուսմիկ հեծելազորի շարքում» (Ը. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 248):

տական ժամանակաշրջանում, դեռևս նախկինի պես կրթությունը հունարեն էր, չնայած նրան, որ ուսուցումը և եկեղեցական արարողությունները տարվում էին նաև ասորերեն: Պատանի Մաշտոցը կրթությունն ստացել էր Տարոնում, «հելլենական դպրութեամբ»²:

Մերոպ Մաշտոցը գիտեր հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն, իսկ վրացերենի վրա, ինչպես նշում է Հ. Աճառյանը, զոնե այնչափ գաղափար ուներ, որ կարողացավ կազմել վրացերեն այբուբենը³:

Կրթությունն ավարտելուց հետո Մաշտոցը Տարոնից գալիս է Վաղարշապատ և ծառայության անցնում արքունի դիվանում՝ Առավանի հազարապետության օրոք իբրև զինվոր և գրագիր⁴: Սակայն Մաշտոցը կարճ ժամանակ մնաց արքունի ծառայության մեջ: Կորյունը գրում է, որ Մաշտոցը «տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին» և «իր զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել իր զորականներին»: Այնուամենայնիվ նա նախընտրեց հոգևորականի կյանքը⁵: Մաշտոցն իր աշակերտների հետ միասին գնում է Գողթան գավառ և այնտեղ զբաղվում քարոզչությամբ⁶:

Այս քարոզչական գործունեության ժամանակ Մերոպ Մաշտոցը դժվարությունների հանդիպեց մայրենի լեզվով եկեղեցական գրքեր չլինելու պատճառով և «միտքը դրեց մի հնարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել» և աշխատանքի անձնատուր լինելով՝ զանազան փորձերով շարձարվում էր⁷:

Գողթան գավառից 393 թ. Մաշտոցը վերադառնում է Այրարատ և ներկայանում կաթողիկոս Սահակ Պարթևին, որը հավանություն է տալիս Մերոպի մտահոգմանը՝ ստեղծել հայերեն գիր, դպրոց, դպրություն և եկեղեցական արարողությունները կատարել հայերեն: Այս առթիվ գումարվում է հատուկ ժողով, որին բացի Սահակից ու Մերոպից ներկա էին նաև Հայոց բոլոր եպիսկոպոսները: Ժողովականները որոշում են «հայ ժողովրդի համար նշտ-

2 Փարպեցի, Ա, Ժ, Լեոն գտնում է, որ Մաշտոցն ուսումն առել է ներսես կաթողիկոսի բացած դպրոցներից մեկում: Հ. Աճառյանը քննելով եղած աղբյուրները գալիս է այն եզրակացության, որ «Մերոպը ներսեսի աշակերտը չի եղած, իսկ իր ուսուցչի անունը հայտնված չէ մեզ» («Հայոց գրերը», էջ 75):

3 Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 78—79: Գիտնականը,—մերժելով Ն. Ակինյանի այն կարծիքը, թե Մերոպի կրթության «հելլենիստական շրջանը» անցել է Անտիոքում, ավելի հավանական է համարում ենթադրել, որ նա իր կրթությունը ստացել է Տարոնում, ս. Կարապետի հոշակավոր վանքում (նույն տեղում, էջ 75):

4 Կորյուն, Գ, էջ 36—37, Ղազար Փարպեցի, Ա, Ժ, Հ. Աճառյանը նշում է, որ Մերոպը դիվանագիր էր Առավան անունով անձի հազարապետության ժամանակ («Հայոց գրեր», էջ 79—80): Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Կորյունի նախնական բնագրում մատնանշված է եղել, որ Մաշտոցը ծառայել էր Հայոց հոսարով թագավորի արքունիքում Առավան հազարապետի ձեռքի տակ (տե՛ս Я. А. Манандян, Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность. Ереван, 1941, стр. 12: Տե՛ս նաև նրա «Քննական տեսություն», հ. Բ, մ. Ա, էջ 250): Ա. Մուշեղյանն ապացուցում է, որ Առավան հազարապետը նույն ինքը վահան Մամիկոնյանն էր՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի եղբայրը: Հետազոտողը ենթադրում է, որ Մերոպ Մաշտոցը ծնվել է 356 կամ 357 թ. («Երևանի հաս. գիտ.», 1983, № 7, էջ 75):

5 Կորյուն, էջ 39: Հ. Աճառյանը նշում է, որ Մերոպն արքունական դիվանագիրի պաշտոնումն էլ իր ուսումը շարունակեց այս կամ այն ձևով և, ինչպես Կորյունն է ցույց տալիս, նա սովորեց, «թե զինվորական արվեստը և թե կրոնական գիտությունները» («Հայոց գրեր», էջ 80):

6 Խոբեհացի, Գ, խէ: Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 89—90:

7 Խոբեհացի, Գ, խէ (աշխ. թարգմ., էջ 285): Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 98—99:

նագրեր հորինել⁸։ Այս մասին Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը տեղեկացնում են Վոսմշապուհ թագավորին։ Աբել անունով մի քահանա թագավորին հայտնել էր, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ կան հայերեն նշանագրեր։ Վոսմշապուհը Դանիելի մոտ է ուղարկում իր պալատականներից մեկին՝ Վահրիճին, որն ստանալով «դանիելյան» նշանագրերը, դրանք ուղարկում է Վաղարշապատ⁹։

Սահակը և Մաշտոցը թագավորի կարգադրությամբ մանուկներ հավաքեցին և մոտ երկու տարի նրանց սովորեցնում էին «դանիելյան» նշանագրերով¹⁰, բայց փորձը ցույց տվեց, որ այդ նշանագրերը պակասավոր են և չեն կարող ճշտությամբ արտահայտել հայերենի վանկերն ու հնչյունները։ Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի առաջ նորից ողջ լրջությամբ ծառայավ հայերեն նշանագրեր ստեղծելու խնդիրը։

Այս անգամ Վոսմշապուհ արքայի կարգադրությամբ Մաշտոցը մի քանի աշակերտներով մեկնում է ժամանակի կրթական կենտրոնները՝ Ամիդ, Նդեսիա¹¹։ Նդեսիայում Մեսրոպ Մաշտոցը հնարում է հայերեն լեզվի նշանագրերը։ Այնտեղից նա իր օգնականների հետ գնում է Սամոսատ, որտեղ Հոտիանոս հույն հմուտ գրչի աջակցությամբ վերջնականապես ձևավորվում և գծագրվում են նշանագրերը¹²։ Մաշտոցը նորաստեղծ հայկական այբուբենի 36 տառերին անուններ է տալիս և դասավորում հունական այբուբենի օրինակով¹³։ Իր աշակերտներ Հովհան Եկեղեցացու և Հովսեփ Պաղնացու հետ միասին Մաշտոցը ձեռնարկում է «Աստվածաշնչի» թարգմանությունը, սկսելով Սողոմոնի առակների գրքից։ Հայերեն գրված առաջին բառերն էին՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»¹⁴։ Այսպիսով, հայերեն գրերի ստեղծման մեծ ու տքնաշան աշխատանքն ավարտվում է 404/5 թվականին¹⁵։

8 Կորյուն, էջ 42։

9 Ըստ Կորյունի, այդ տեղի է ունեցել Վոսմշապուհի հինգերորդ տարում, այնուհետև երկու տարի դրանցով ուսուցանել են մանուկներին, և նորից՝ նշված հինգերորդ տարում Մաշտոցը գնացել է Անտիոք (Կորյուն)։ Մարկվարտը ենթադրում է, որ ասիա երկուսն-ն անհրաժեշտ է ուղղել, ամիսս երկուս (Մարկվարտ, Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու, էջ 26, ժան. 1), իսկ, ըստ Հ. Աճառյանի, Կորյունի մոտ առաջին հինգերորդը անհրաժեշտ է ուղղել «եբրորդ» (Հ. Աճառյան, «Եբրու ուղղում Կորյունի մեջ», Տեղեկագիր Արմֆանի, 1941, 1 (6), էջ 169—170)։ Տե՛ս նաև Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 80—83։

10 Նույն տեղում։ Հ. Աճառյանը դանիելյան տառերի մասին ենթադրություն է արել, որ դրանք «ուրիշ բան չէին, եթե ոչ ինչ-որ արամեական հնացած տառեր», որոնք թյուրիմացաբար ներկայացվել էին որպես հայերեն տառեր «արամեական և արամյան (հայ) բառերի շփոթությունից» (Հ. Աճառյան, «Եբրե հարց Մեսրոպյան այբուբենի շուրջը», «Էջմիածին», 1946, օգոստոս-հոկտեմբեր, էջ 38—39)։

11 Մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 115—127։

12 Կորյուն, էջ 48։ Տես Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 135։ Մաշտոցը հանդիպում է նաև Թեոդորոս Մոփստեստացուն՝ Նեստորիոսի ուսուցչին (տե՛ս Ն. Աղոնց, «Անժանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբյուրների», «Հանդես ամսօրեայ», 1925, 5—12)։

13 Նույն տեղում։

14 Նույն տեղում, է, էջ 50։

15 Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, էջ 399։ Ն. Աղոնցը և Հ. Մանանդյանը եկել են այն եզրակացության, որ Մեսրոպ Մաշտոցի հայկական նշանագրերի գյուտը տեղի է ունեցել Վոսմշապուհի թագավորության հինգերորդ կամ վեցերորդ տարում, այն է՝ 392—393 թթ. (Ն. Աղոնց, Մաշտոց և աշակերտը նորին, էջ 230, Հ. Մաճառյան, Քննական տեսություն... հ. Բ, մ. Ա, էջ 266)։ Ավելի ճիշտ կլինեի ասել, որ այս թվականներին սկսվել է Մաշտոցի գործունեությունը հայերեն գրերի ստեղծման բնագավառում, որն ավարտվել է 404/405 թթ.։

Հայ նորագյուտ նշանագրերով վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցին Երասխ գետի ափին մեծ շուքով դիմավորեցին Վառաշապուհ թագավորը, Սահակ Պարթևը և երկրի այլ մեծամեծներ, որտեղից հանդիսավորությամբ ուղևորվեցին դեպի Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Ժողովուրդն իր մեծ զավակին ընդունում է ցնծությամբ¹⁶:

2. ԴՊՐՈՑ: ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ

Մեսրոպ Մաշտոցն իր աշակերտներով սկսում է թխարգմանել և սովորեցնել: Ամենից առաջ հարկավոր էր ուսուցիչներ պատրաստել, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը Վաղարշապատում հիմնեցին առաջին վարդապետարանը՝ բարձրագույն դպրոցը: Պետք էր միաժամանակ և՛ թարգմանել, և՛ գրել, և՛ ուսուցանել: Այլ բարդ ու պատասխանատու գործն ամբողջությամբ ընկնում է Մաշտոցի ու նրա աշակերտների ուսերին: Բոլորին համակել էր հայրենասիրական այդ մեծ գործը: Հայերեն նշանագրեր ստեղծելուց հետո Մեսրոպ Մաշտոցը, ինչպես ասում է իտրենացին, «բոլոր գավառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, բացի հունական մասից»¹⁷: Առաջին հերթին դպրոցներ հիմնվեցին երկրի կենտրոնում՝ Այրարատում¹⁸:

Գիտության և լուսավորության կենտրոն է դառնում մայրաքաղաք Վաղարշապատը: Այստեղ ուսուցիչներ էին պատրաստվում, որոնք այնուհետև ուղարկվում էին Հայաստանի տարբեր գավառները: Նրանցից մեկն էր նաև Մաշտոցի կենսագիր Կորյունը: Վաղարշապատում կրթություն են ստանում ոչ միայն հոգևորականները, այլև նախարարներն ու ազատները: Ինքը՝ Սահակ Ա-ն, հատուկ ուշադրություն է նվիրում իր Սահակդուխտ դասեր որդու՝ հռչակավոր Վարդան Մամիկոնյանի կրթությանը¹⁹, Պատրաստվում էր մայրենի լեզվով կրթված երիտասարդների սերունդ, որն այլևի լավ էր գիտակցելու իր հայրենիքի ծանր վիճակը և պատրաստ էր լինելու կրծքով պաշտպանելու այն: Կաթողիկոսը ղեկավարում էր Այրարատի ռազմական տեսակետից կարևոր կենտրոնում տեղավորված հայկական «կայնատկան գործերի» ուսուցման գործը: Ինքը՝ Մաշտոցը, թողնելով Վաղարշապատը, հեռանում է երկրի առավել խուլ ու հետամնաց շրջանները՝ գրագիտություն տարածելու:

Այս ժամանակից սկսած հայ ժողովուրդը ձեռք է բերում մի հզոր զենք, որի օգնությամբ դարեր շարունակ պաշտպանում է իր ինքնուրույնությունն ու ազգային մշակույթը²⁰: Հայերեն գիրն ու դրա հիմքի վրա ստեղծվող գրականությունը նաև զորեղ միջոց են դառնում քրիստոնեական կրոնը և գաղափարախոսությունը Հայաստանում ամրակայելու գործում: Մեսրոպն իր Տիրայր իտրենացի և Մուշեղ Տարոնացի աշակերտների հետ վերստին ուղևորվում է Գողթան, բայց այս անգամ դպրոցներ ու մենաստաններ հիմնելու: Այստեղ նրան օգնության են գալիս տեղի իշխան Շաբաթը (Շամբիթ) և նրա որդի Գիտը

¹⁶ Կորյուն, էջ 55: Հ. Անատյան, Հայոց գրերը, էջ 162—167:

¹⁷ Խոսեանցի, Գ, ծգ (աշխ. թարգմ., էջ 294):

¹⁸ Առաջին վարդապետարանը բացվեց Վաղարշապատում՝ Հայրապետարանի մոտ (Հ. Անատյան, Հայոց գրերը, էջ 170), այս տարիներին պիտի դպրոցներ բացվեին Վաղարշապատի շուրջը գտնվող գյուղերում, առաջին հերթին Օշականում, ապա Փարպիում, Աշտարակում, Աղցքում, Բյուրականում և այլուր:

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Я. А. Манакбян, նշվ. աշխ.: